

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Біличенко О.

– доктор наук із соціальних комунікацій, професор, завідувач кафедри української мови та літератури Донбаського державного педагогічного університету

УДК 316.77 : 82

ДИСКУРС ЯК МЕХАНІЗМ АКТУАЛІЗАЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНИХ І КОМУНІКАЦІЙНИХ АСПЕКТІВ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У статті зроблено спробу розглянути дискурс як сукупність текстів, актуалізовану в мовленнєвому контексті й об'єднану навколо спільної теми – архітеми, що зумовлено позамовними факторами, конкретними умовами перебігу комунікації: часом, місцем, каналом спілкування, невербальними засобами тощо. Автором виявлено дискурсивну сутність художньої літератури. Доведено, що крізь призму художньої літератури й дискурсу можна розглядати всю культуру та динаміку суспільства. Художню літературу автор вважає літературою соціуму, що відображає діяльність свідомості користувачів і свідчить про різноманітність новітніх модифікацій. Доводиться, що дискурсивність – це широке розуміння соціально-комунікаційної природи літератури. Воно полягає в тому, що вона є каналом передачі соціокомунікаційної інформації і пов'язана із соціокультурними факторами. Дискурс розглядається автором в широкому смислі як складне комунікаційне явище, яке містить соціальний контекст. Дискурс дає уявлення про учасників комунікації та їхні характеристики, так само, як і текст та канали передачі інформації.

Ключові слова: літературний дискурс, трансдискурсивність.

Беліченко О.

– доктор наук по социальным коммуникациям, профессор, заведующая кафедрой украинского языка и литературы Донбасского государственного педагогического университета

ДИСКУРС КАК МЕХАНИЗМ АКТУАЛИЗАЦИИ ИНФОРМАЦИОННЫХ И КОММУНИКАЦИОННЫХ АСПЕКТОВ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

В статье сделана попытка рассмотреть дискурс как совокупность текстов, которая актуализирована в речевом контексте и объединена вокруг общей темы – архитемы, что обусловлено внеречевыми факторами, конкретными условиями смены коммуникации: временем, местом, каналом общения, невербальными способами. Автором определена дискурсивная сущность художественной литературы. Доказано, что сквозь призму художественной литературы и дискурса можно рассматривать всю культуру и динамику общества.

Ключевые слова: литературный дискурс, трансдискурсивность.

Belichenko O.

– Doctor of Social Communications, Professor, Head of the Department of Ukrainian language and literature, Donbas State Teachers' Training University

DISCOURSE AS MECHANISM UPDATING INFORMATION AND COMMUNICATION ASPECTS OF FICTION

This article attempts to examine the discourse as a collection of texts, which is actualized in the context of speech and united around a common theme – arhitemy, due factors specific conditions change communication: time, place, channel of communication, non-verbal ways. The author is defined the essence of discursive fiction. It is proved that through the prism of fiction and discourse can be seen the whole culture and the dynamics of society.

Key words: *literary discourse, trans discursivity.*

Постановка проблеми. Історично склалося так, що дослідження літератури, і художньої зокрема, здійснюється багатьма науками: літературознавством, книгознавством, журналістикознавством, бібліотекознавством, соціологією. Кожна дисципліна виокремлює свій аспект дослідження і власну перспективу пошуку.

Проблема пов'язана з необхідністю зрозуміти механізми зміни характеру й способу життя сучасної людини, особливості проявів особистості в умовах активізації інформаційно-комунікаційного простору й становлення нових комунікаційно-інформаційних структур суспільства.

Зміна трактування дискурсу впродовж останніх років, що визначається як “дискурсивний переворот”, розв'язання проблем конструювання зв'язного тексту, його властивостей, пов'язаних із функціонуванням в окремому акті комунікації, порушує питання про різні види дискурсу.

Аналіз останніх досліджень. Дискурсивний підхід до дослідження художнього тексту спирається на теорію дискурсу переважно в дослідженнях М. Фуко [5] і Ю. Лотмана [4]. М. Фуко використовує поняття “дискурс” на позначення суспільно-історично сформованих систем людського знання.

Дискурсивні практики, згідно з баченням філософа, – це сукупність анонімних, завжди детермінованих часом і простором правил, які в певну епоху і для певного соціального, економічного, географічного, мовного середовища визначають умови виникнення висловлення. Дискурсивний аналіз, на його думку, спрямований на вивчення історичного, культурного фону – “світу дискурсу” – і мусить відповісти на питання, чому за певних історичних умов і обставин виникає саме таке висловлення, і ніяке інше на його місці.

У праці «Слова і речі» (1966) М. Фуко постулює дискурсивний характер людської свідомості. Епохи розвитку знання, на думку автора, відрізняються особливими епістемами – історично змінними структурами, які визначають умови можливості думок, теорій і самих наук у кожний період.

М. Фуко розглядав крізь призму мови й дискурсу еволюцію всієї західної культури, приділяючи особливу увагу науці, філософії та літературі. Зокрема, заслуга дослідника полягала в тому, що він зміг перейти через кінцеві форми вербальної діяльності, які “дані у відчуття”, зокрема текст, твори одного або багатьох авторів, які належать до різних історичних епох, – і дав змогу представити їх разом і подивитися на ті спільноти, які в цьому динамічному, постійно мінливому просторі реально виокремлюються.

З огляду на дискурсологічну концепцію М. Фуко автор є особливим джерелом вираження того, що існує в завершених формах, що проголошене у творах, ескізах, листах, уривках; автор – це геніальний творець тексту, в якому він розміщує безмежно щедро та великодушно невичерпний світ значень [5, с. 69].

Аналіз останніх досліджень у сфері дискурсу спонукає до розгляду особливостей функціонування художньої літератури з позицій дискурсивності. Зокрема, М. Гетьманець пропонує називати дискурсом складний соціолінгвістичний феномен сучасного комунікативного середовища, який детермінується прагматично-ситуативними чинниками, має “видиму” (текст) і “невидиму” (екстралінгвістичну) структури і зміст якого “будується” автором висловлювання в процесі його розгортання та реципієнтом у процесі його сприйняття [2, с. 188].

Дискурс у сучасних дослідженнях – це, зокрема, і рух інформаційного потоку між учасниками комунікації. Його можна розуміти як складне комунікативне явище, яке містить крім тексту й низку позалінгвістичних факторів. Водночас під дискурсом часто розуміють послідовність комунікативних актів, що здійснюються в мові. Такою послідовністю можуть бути й писемні тексти.

Для нашого дослідження важливим є визначення В. Живої, який розділяв різновиди дискурсу, використовуючи поняття регістру, розуміючи під ним тексти, що об’єднані подібними комунікативними завданнями і спільними соціальними й культурно-історичними умовами побутування [3, с. 528].

Метою пропонованої статті є спроба розкрити за допомогою дискурсу особливості механізму актуалізації художньої літератури, що трансформується відповідно до розвитку соціально-комунікаційної системи суспільства та інтеграції до єдиного соціально-комунікаційного простору.

Ця мета конкретизується в таких **завданнях**: 1) виявити дискурсивну сутність художньої літератури; 2) визначити дискурсивні напрями досліджень художньої літератури.

Виклад основного матеріалу дослідження. У лінгвістичній літературі дискурсом називають мову, зокрема, текст, що постає в думках інтерпретатора. Інтерпретатор уміщує зміст чергової порції дискурсу, що інтерпретується, у межі вже одержаної або попередньої інтерпретації. Унаслідок чого усувається, за необхідності, референтна неоднозначність, визначається комунікативна мета кожного речення і крок за кроком з'ясовується драматургія всього дискурсу.

У процесі такої інтерпретації відбувається реконструкція уявного світу, у якому автор будував дискурс і в якому описане реальне й уявне. У цьому світі ми знаходимо характеристики дійових осіб, об'єктів, часу, обставин подій, вчинків героїв. Він також містить деталі та оцінки, що домислює інтерпретатор.

У філософській літературі, наприклад, підкреслено те, що в дискурсі наявна й певна ментальна точка відліку – те “Его”, якому емпатизує інтерпретатор і без якого дискурс розпадається, втрачаючи свою зв'язність: саме тому дискурсивність протиставлена соборності. Для тексту така властивість не є обов'язковою: дискурс як інтерпретація тексту доповнює і відсутність вказівок на “Его”, і наявність багатьох “ментальних точок відліку”.

Літературний дискурс може містити в собі цінні теоретичні відкриття і твердження, а теоретична у своїй основі робота, так само, не виключає літературної цінності. Першу можуть унаочнювати явища автоматизму в літературі. Другу складають праці видатних мислителів. Незважаючи на те, що свого часу діалоги Платона мали художню форму, вони відіграли епохальну роль у філософії. Так само це стосувалося літературного стилю видатних філософів С. Кіркегора, М. Гайдеггера та Ж.-П. Сартра. Це розширило поле літературності на позалітературні сфери і відкрило “нелітературність” у літературі.

Разом із М. Бахтіним [1], більшість сучасних дослідників вважають, що будь-який текст як ціле є одним реальним висловлюванням, що має реального автора й адресатів, яких реально відчуває та уявляє цей автор. Дослідник передбачає наявність у свого адресата певного досвіду, певних життєвих вражень. Саме ці характеристики тексту дають змогу розглядати його в дискурсивному аспекті, оскільки, як зазначає автор, будь-яке розуміння живої мови, живого висловлювання має активно відповідний характер, хоч ступінь активності буває досить різним;

будь-яке розуміння містить відповідь і в тій або іншій формі обов'язково його формує: той, хто слухає, стає тим, хто говорить.

Дискурс художньої літератури належить до трансдискурсивності. За оцінкою М. Фуко [5, с. 69], специфіка авторів, які перебувають у позиції трансдискурсивності, полягає в тому, що вони є авторами не тільки своїх творів, – вони створили дещо більше: можливість і правила утворення інших текстів. У цьому розумінні автор, що перебуває в позиції трансдискурсивності, визначається М. Фуко як засновник.

Феномен трансдискурсивності, згідно з теорією М. Фуко, є дещо більшим, ніж простий вплив автора того або іншого тексту художньої літератури на соціокультурний простір. Творчість таких авторів містить характерні ознаки, стосунки, структури, які можуть повторно використовуватися іншими. Дискурс тим самим створюється в певному змістовному полі і покликаний передавати певні смисли, націлений на комунікативну дію зі своєю прагматикою.

Спираючись на ці висловлювання М. Фуко щодо художнього дискурсу, зазначимо, що культурний статус художнього дискурсу, на який указує автор, і той факт, що автора художнього тексту й художнього світу називають високим словом творець, є тією верховною істотою, що створила світ і керує ним.

Дискурс розглядається в широкому розумінні як складне комунікаційне явище, яке містить соціальний контекст, що дає уявлення про учасників комунікації та їхні характеристики, так само, як і текст та канали передачі інформації.

Дискурсом може називатися також такий вимір тексту, узятого як ланцюг / комплекс висловлювань, тобто як процес і результат комунікативного акту, що передбачає всередині себе синтагматичні й парадигматичні стосунки між формальними елементами, які утворюють систему і виявляють прагматичні ідеологічні установки суб'єкта висловлювання, що обмежують потенційну вичерпаність значень тексту.

Як складна одиниця комунікації дискурс виступає сукупністю висловлювань, які належать до певної проблематики, розглядаються у взаємозв'язку з нею, а також у взаємозв'язках між собою. Одиницями дискурсу є конкретні висловлювання, які функціонують у реальних історичних, суспільних і культурних умовах, а у своєму змісті й структурі відтворюють часовий аспект інтеракції між партнерами, що відтворюють цей тип дискурсу, а також простір, у якому він протікає, смисли, які він створює, використовує, продукує або переробляє. Це зв'язний текст у контексті значної кількості соціокультурних, психологічних, прагматично-ситуативних, ментальних, та інших факторів. Із представленого дискурсу

витікають важливі наслідки для розуміння феномену художньої літератури.

Комунікативно-інформаційний простір є не тільки місцем конструювання трьох світів – об'єктивного, суб'єктивного, віртуального, але й демонстрацією статичної моделі художньої літератури. Ключову роль у функціонуванні цих моделей відіграє дискурс, який відрізняється культурно-історичним характером. Дискурсивна практика (структура, форма) та її динаміка (зміни в процесі функціонування) дають змогу простежити, з одного боку, вплив культурних і соціальних факторів на зміст дискурсу, а з іншого – вплив дискурсу на розвиток як динамічної, так і статичної моделі художньої літератури.

Соціально-комунікаційне значення дискурсу полягає в тому, що він є способом раціоналізації і вираження художньої літератури, конструювання й трансляції за допомогою дискурсу певного типу знання. Дискурс – це різні види актуалізації художньої літератури, що досліджують з погляду ментальних процесів у зв'язку із соціокультурними факторами. Це можна розглянути на прикладі низки текстів, що співвідносяться в ідейному плані і представляють собою єдиний дискурс та можуть формувати духовне поле.

Різновидом дискурсу виступають дискурсивні формації, які утворюються на перетині комунікаційного і когнітивного складників дискурсу. До комунікаційного складника можна віднести можливі позиції і ролі, які надають у дискурсі носіям мови – мовним особистостям. До когнітивного складника належить і знання, що міститься в дискурсивному повідомленні. Дискурсивні формації перетинаються між собою, частково збігаючись за комунікативними й когнітивними ознаками, у літературі за жанрами.

Дискурс просякнутий “шляхами сполучення” – каналами комунікації, а текст твору художньої літератури, як ми вважаємо, може бути засобом передачі інформації та знань.

Призначення дискурсу полягає в тому, щоб відповідно до загальних визначень когнітивістики зробити можливими процеси набуття, збереження, перетворення, утворення й застосування людиною знань. Усе це характерно і для художньої літератури, оскільки дискурс як інформаційна структура є вмістилищем різних видів знань. Дискурсивні формації є специфікацією знань для їх застосування, що в дискурсі дозволяє говорити про різні типи знання, зокрема соціальне знання. Цей тип не відповідає жодній із запропонованих ролей і ставить “Я” у світ уяви – у художній світ, що й виконує художня література.

Література як дискурс передбачає, що твір виступає як розгорнуте перформативне висловлювання, не таке, що відсилає до

реальності –референта, а як таке, що створює реальність умовну, відкрити інтерпретації. Література є специфічним досвідом – “медіумом” уяви, площиною, де відбувається рефлексія актуальної дискурсивної практики. Ознакою не тільки необхідної історичності літератури, але й свідоцтвом її фундаментального поєднання з усіма дискурсами епохи є інтертекстуальність літературного дискурсу.

Дискурсивність – це широке розуміння соціально-комунікаційної природи літератури, яке полягає в тому, що вона є каналом передачі соціокомунікаційної інформації та пов’язана із соціокультурними факторами. Тобто, на нашу думку, дискурс – текст, уміщений в інформаційний простір, в інфосферу. Це система конструктів, яка відображає реальність, що є необхідною умовою зв’язку тексту художнього твору з контекстом культури й змістом та формами художньої літератури як каналу соціальних комунікацій.

Проте на відміну від мови дискурс передбачає систему, він відрізняється цілісністю, має внутрішню організацію, форму, за ставленням до нього можна вживати поняття виду, жанру і стилю. Усе це можна віднести й до поняття художньої літератури.

На нашу думку, дискурс – це будь-який акт комунікації + особистості й погляди тих, хто бере участь у комунікації (автор, читач) + соціальний контекст, де елементами будуть канал, автор.

Дискурс – це сукупність текстів, актуалізована в мовленнєвому контексті й об’єднана навколо спільної теми – архітеми. Він зумовлений позамовними факторами, конкретними умовами перебігу комунікації: часом, місцем, каналом спілкування, невербальними засобами тощо.

Мова продукує за допомогою словника і правил граматики речення. Проте речення – то лише вихідна точка функціонування дискурсу: ці речення пов’язуються між собою та вимовляються в певному соціально-культурному контексті; вони трансформуються, отже, у вислови, а мова – у дискурс. Крізь призму художньої літератури й дискурсу можна розглядати всю культуру та динаміку суспільства.

Як складна одиниця комунікації дискурс виступає сукупністю висловлювань, які належать до певної проблематики, розглядаються у взаємозв’язку з нею, а також у взаємозв’язках між собою. Одиницями дискурсу є конкретні висловлювання, які функціонують у реальних історичних, суспільних і культурних умовах, а у своєму змісті й структурі відтворюють часовий аспект інтеракції між партнерами, що відтворюють цей тип дискурсу, а також простір, у якому він протікає, смисли, які він створює, використовує, продукує або переробляє.

Це зв'язний текст у контексті значної кількості соціокультурних, психологічних, прагматично-ситуативних, ментальних, та інших факторів. Із представленого дискурсу витікають важливі наслідки для розуміння феномену художньої літератури.

Характерною ознакою, що дає змогу виділяти в художній літературі типи дискурсу, є зв'язок проблематики окремого тексту з однією із так званих "вічних тем". У такому разі художня література буде транслятором духовних цінностей. Такий підхід до розуміння сутності тексту художньої літератури дає змогу взяти за об'єкт дослідження процес його функціонування в інформаційному просторі, а не окремі твори літератури, ураховувати функціональну спрямованість тексту художньої літератури, його призначення.

Виявлені дискурсивні напрями досліджень свідчать про генетичну спорідненість між інформаційним простором і художньою літературою та створюють унікальні можливості для нового бачення й сприйняття соціально-комунікаційної реальності нового тисячоліття.

Художня література виступає як віддзеркалення реальності, що формує специфіку відчуття цієї реальності, як передчуття змін, що відбуваються в інформаційному середовищі. Дискурсивність – це широке розуміння соціально-комунікаційної природи літератури, яке полягає в тому, що вона є каналом передачі соціокомунікаційної інформації і пов'язана із соціокультурними факторами.

Дискурс – це текст, уміщений в інформаційний простір, в інфосферу. Це система конструктів, яка відображає реальність, що є необхідною умовою зв'язку тексту художнього твору з контекстом культури і змістом та формами художньої літератури як каналу соціальних комунікацій.

Здійснене дослідження дозволяє зробити такі **висновки**: у межах міждисциплінарної парадигми досліджень з літературознавства, лінгвістики, соціокомунікативістики, філософії, психології, когнітології, віртуалістики народжується новий дискурс, в якому художня література є новим форматом. Художню літературу можна вважати літературою соціуму, що відображає діяльність свідомості користувачів і свідчить про різноманітність новітніх модифікацій.

Перспективи подальших розвідок. На межі ХХ–ХХІ ст. в широке поле досліджень входить віртуальний дискурс, що зумовлено стрімким поширенням інформаційних технологій у житті суспільства. Інтернет став символом інформаційної революції та комп'ютерної цивілізації. В комунікативному просторі сьогодення формується новий дискурс – електронний (віртуальний). Дослідження його впливу на свідомість усього суспільства через

своєрідний віртуальний текст у сучасній літературі і буде становити **перспективу** подальшого дослідження зазначеної проблематики.

Література

1. Бахтін М. Проблема тексту у лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках / М. Бахтін // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. ; за ред. М. Зубрицької. – 2-е вид., доп. – Львів : Літопис, 2001. – С. 416–421.

2. Гетьманець М. Ф. Сучасний словник літератури і журналістики / М. Ф. Гетьманець, І. Л. Михайлин. – Х. : Прапор, 2009. – 384 с.

3. Живов В. М. Очерки исторической морфологии русского языка XVII–XVIII веков / Виктор Маркович Живов. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 655 с.

4. Лотман Ю. М. О содержании и структуре понятия «художественная литература» / Ю. М. Лотман // О русской литературе. – СПб., 1997. – С. 774–788.

5. Фуко М. Что такое автор? / М. Фуко // Современная литературная теория : антология.– М., 2004. – С. 69–91.

Ткаченко К.

– кандидат филологических наук, доцент кафедры русского языка и литературы Донбасского государственного педагогического университета

УДК 821.161.1-31.091"18"

**ОСОБЕННОСТИ ВОПЛОЩЕНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ЗАМЫСЛА
В ЖАНРЕ РОМАНА-ЭПОПЕИ**

В статье исследуются особенности жанра романа-эпопеи, мотивация появления термина «роман-эпопея» в связи с написанием произведения «Война и мир». Рассматривается жанровая природа романа Л. Н. Толстого, а также повести Н. В. Гоголя «Тарас Бульба».

Ключевые слова: жанр, роман, роман-эпопея, эпос, жанровая природа произведения.

Ткаченко К.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови і літератури Донбаського державного педагогічного університету

**ОСОБЛИВОСТІ ВТІЛЕННЯ ХУДОЖНЬОГО ЗАМИСЛУ В
ЖАНРІ РОМАНУ-ЕПОПЕЇ**

У статті досліджуються особливості жанру роману-епопеї, мотивація появи терміна «роман-епопея» у зв'язку з написанням твору «Війна і мир». Розглядається жанрова природа роману Л. М. Толстого, а так же повісті М.В.Гоголя «Тарас Бульба».

Ключові слова: жанр, роман, роман-епопея, епос, жанрова природа твору.

Tkachenko K.

– Candidate of Science (Linguistics), Associate Professor, Russian Language and Literature Department, Donbas State Teachers' Training University